

ערב וישראל

הפדרליזם החדש: אריה לובה אליאב ושמעון פרס

יוסף גורני

מבוא

התוכניות המדיניות הפדרטיביות לגוניהן האוטופיים כפתרון אפשרי לסכסוך היהודי-ערבי ליוו את התנועה הציונית על זרמיה הפוליטיים השונים מאז שנות העשרים של המאה ה-20 ועד ערב הקמת המדינה היהודית. יותר מכל מנהיג אחר באותה תקופה דבק ברעיון הקונפדרטיבי דוד בן-גוריון, ואולם, בעקבות פרוץ מלחמת העולם השנייה, לנוכח המצב המדיני שהתהווה במהלכה ולאחריה ובעקבות הקמת המדינה היהודית והתקפת מדינות ערב עליה נטש בן-גוריון את הרעיון הזה. בכך תם אז מה שאכנה כאן 'מירוץ השליחים' הפדרטיבי, שבו הועבר 'מקל' הרעיון הקונפדרטיבי מעשור לעשור וממנהיג אחד למשנהו.

והנה, יותר משלושים שנה לאחר שדוד בן-גוריון נטש את התוכנית הקונפדרטיבית האזורית, באמצע שנות השבעים של המאה ה-20, הורם 'מקל המירוץ' הפדרלי בידי שני תלמידיו וממשיכיו, אריה אליאב ושמעון פרס. מכאן ואילך, במשך דור שלם, היו שניהם לנושאי הרעיון הפדרלי לאופניו השונים כדרך מדינית לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי במזרח התיכון. תוכניותיהם של השניים העניקו לרעיונות הפדרליים במחשבה המדינית הציונית אורך זמן היסטורי של יותר משמונים שנה: מערב מלחמת העולם הראשונה ועד העשור האחרון של המאה שחלפה. רציפות זו בהופעתם של רעיונות פדרליים תוך כדי התאמתם למציאות המדינית המשתנה בתהליך ההיסטורי היא אחד המאפיינים המייחדים את המחשבה המדינית של התנועה הציונית בהשוואה לתנועות לאומיות אחרות שקמו באירופה באותו הזמן, במאות ה-19 וה-20.

המשכיות זו בראיית הרעיונות הפדרליים כפתרון מדיני לסכסוך המזרח-תיכוני ראויה לתשומת לב לא רק בשל אורך הזמן שלה, אלא גם משום הסתירה בינה לבין המציאות ההיסטורית. שהרי בזמנו של הדור הקודם, רוב ההסדרים הפדרליים שהיו אמורים להעניק מעמד מיוחד למיעוטים הלאומיים במדינות החדשות במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם

* מאמר זה מבוסס על הפרק האחרון בגרסה האנגלית המורחבת של ספרי מדיניות ודמיון, ירושלים תשנ"ג (1993) – בהכנה.

לא יצאו אל הפועל. גם בארץ־ישראל, פלשתינה המנדטורית, שבה, לכאורה, הוקמה אוטונומיה לאומית יהודית לפי מיטב הרעיונות של האוטונומיזם הפדרלי האירופי, נכשל לחלוטין השיתוף הפדרטיבי בין שני הלאומים, היהודי והערבי, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. על רקע זה מתבלט ייחודם של אליאב ופרס כנושאי דגל הפדרליזם. שהרי כשלונם של כל הרעיונות הקונפדרטיביים בתקופות נעוריהם, בימי המנדט, והרעיונות הבלתי־מתפשרת שהפגינו מדינות ערב כלפי המדינה היהודית בשנות החמישים והשישים, כשהשניים כבר נמנו עם המנהיגים הצעירים המובילים במפלגת השלטון, מפא"י, היו אמורים להרתיע אותם מכל רעיון פדרלי. אולם למעשה, באורח פרדוקסלי, דווקא אחרי מלחמת ששת הימים, כשישראל היתה לכוח הצבאי החזק במזרח התיכון ושלטה על אוכלוסייה ערבית נדהמת עקב מפלתה ונכנעת בשל חולשתה, דווקא כשהיהודים הפכו ממיעוט לרוב הקובע את גורלו של העם הפלשטיני – דווקא אז יצאו הם עם רעיונותיהם.

אין ספק כי תוכניותיהם העתידיות וארוכות הטווח של אליאב ושל פרס הושפעו מנטיותיהם האוטופיות של השניים, שהיו בראש ובראשונה מדינאים ופוליטיקאים ראליסטים. רקע לראליזם האוטופי שלהם שימש התהליך הפדרלי של האיחוד הכלכלי של ארצות אירופה. העובדה שהתפתחות זו עמדה בניגוד למסורת המדינית האירופית, זו שהובילה לשתי מלחמות העולם, היא שהפיתה בלבם את התקווה להסדר אפשרי במזרח התיכון. מבחינה זו, מה שהיה לקודמיהם (כמו ז'בוטינסקי ובן־גוריון) בבחינת חזון אוטופי אוניברסלי הפך בימיהם לתהליך חברתי ופוליטי דינמי. לשון אחר, מה שהיה בעבר 'אוטופיה' היה ל'ראליזם אוטופי', לפי הגדרתי. ובכל זאת, ראוי להדגיש את ההבדל בין התהליך האירופי לבין התוכניות המזרח־תיכוניות. באירופה היתה הקונפדרציה פתרון 'פוסט־מלחמתי' שנועד בעקבות סיומן של מלחמות דמים, ואילו במזרח התיכון הועלה רעיון זה תוך כדי ניהול המלחמות, מתוך אמונה שהוא עשוי להוביל להפסקת שפיכות הדמים עוד בטרם נוצר שיתוף־הפעולה בין שני העמים הנלחמים זה בזה.

את תוכניותיהם הפדרליות הציגו אליאב ופרס בספריהם: אליאב בארץ הצבי, שהתפרסם ב־1972, ופרס כבעת מחר, שיצא לאור שש שנים לאחר מכן, ב־1978. אין ספק שהרעיונות שהופיעו בספרים אלה נולדו לפני פרסומם, זמן קצר לאחר מלחמת 1967, אולם למועדי הופעתם בציבור יש משמעות סמלית־פוליטית. ספרו של אליאב יצא לאור כשמפלגת העבודה עדיין היתה בשלטון במדינת ישראל, כשנה לפני מלחמת יום הכיפורים, שספק אם מישהו ממנהיגי המפלגה חזה אותה. לעומת זאת, ספרו של פרס הופיע אחרי הטראומה הלאומית שספג הציבור במלחמת יום הכיפורים – מלחמה שלאחריה התמוטט שלטונה של מפא"י ולראשונה עלה לשלטון בישראל הימין הציוני בראשותו של מנחם בגין. בכך באו לקצן שלושים שנות שלטון רצוף של מפא"י במדינת ישראל (1948-1977), שעליהן יש להוסיף עוד חמש־עשרה שנה (1933-1948) שבהן הנהיגה את התנועה הציונית ואת היישוב בארץ־ישראל.

על רקע תחושת הניצחון של המצרים וההכרה בכישלון מצד הישראלים (שתי תחושות שלא היו מוצדקות לחלוטין) הגיע ארצה הנשיא אנואר סאדאת לביקורו ההיסטורי בירושלים,

שבעקבותיו, בסופו של תהליך ממושך של משא-ומתן מדיני, נחתם הסכם השלום בין מצרים לישראל. אין ספק שהתפתחות מעודדת זו הפיחה תקווה מחודשת בלב המצדדים בתוכניות הפדרליות ההיסטוריות. באווירה מדינית זו ששררה בישראל – תחושת האסון שהותירה בציבור המלחמה, מחד, וההתלהבות לנוכח בואו של סאדאת לירושלים, מאידך – נועד לספריהם של אליאב ושל פרס גורל פרדוקסלי. הם נתקבלו באהדה בקרב הציבור (בייחוד ספרו של אליאב, שנדפס בשמונה מהדורות בשנים 1972-1980), אבל נדחו בידי הממסד הפוליטי. במפלגת העבודה לא קיבלו את רעיונותיו של אליאב, וממשלת הימין ששלטה אז במדינה סירבה לדון בכובד ראש בהצעותיו המדיניות של שמעון פרס, שעמד בראש מפלגת העבודה ב־1977.

במצב זה נדרשו השניים לתעוזה אינטלקטואלית ולאומץ לב פוליטי כדי להציע תוכניות עם גוונים אוטופיים, יותר משנוקקו לכך קודמיהם לפני קום המדינה. אלה האחרונים פעלו והגו במציאות שבה תוכניות מדיניות מרחיקות לכת בזמנן ובתוכנן היו בעיקר תאורטיות, בימים שלא היה בכוחה של הציונות להביא לפתרון מדיני מקיף בארץ-ישראל. בזמן ההוא היה העתיד המדיני בלתי-ברור, ולכן נאחזו אותם הוגים ברעיונות האוטופיים, שהציעו מעין פתרון של תקווה במציאות הראלית חסרת התקווה. לעומת זאת, לאחר מלחמת 1967 הפכה המציאות הפוליטית הראלית ל'מבשרת' הפתרון האוטופי בשני מובנים מנוגדים: האחד של הימין, שהאמין כי אפשר לכפות את הרצון הלאומי היהודי על הערבים הפלשטינים; והשני של השמאל, שביקש מוצא של פשרה מדינית וטריטוריאלית מוסכמת בין רצונותיהם של שני העמים. ההבדל בין שתי הגישות ביטא את ההבדל בין 'האוטופיה' של הימין לבין 'הראליזם האוטופי' של תנועת העבודה. זו של הימין, ככל אוטופיה, ניסתה לכפות את רצונה על המציאות ההיסטורית, ואילו זו של השמאל, בשל הסינתזה בין פרגמטיזם לאוטופיה בהשקפת עולמה, ידעה כי חייבים להתפשר עם המציאות ההיסטורית. מדובר היה ב'פשרה מקדמת' או דינמית, לפי הגדרתי – פשרה המשתנה ומתאימה את עצמה לתנאי המציאות החדשים. אליאב ופרס נדרשו אפוא לאומץ לב ציבורי מיוחד של בעלי נטיות אוטופיות ולדמיון של 'מדינאים משוררים' כמו זה שהיה לקודמיהם כדי להעלות תוכניות פדרליות במציאות פוליטית שסתרה את רעיונותיהם.

אומץ לבם של אליאב ושל פרס נבע לא רק מתכונותיהם האישיות, אלא גם מן המסורת הפוליטית הרעיונית והתרבותית של תנועת העבודה שבה גדלו ופעלו. תנועה זו התאפיינה תמיד בדרכה המקורית בתחום החברתי וגם בזה המדיני, החל במפעל ההתיישבות השיתופית, דרך הקמת הסתדרות העובדים כחברה סוציאליסטית אלטרנטיבית וכלה בתוכניות המדיניות שנסתיימו בחלוקתה של ארץ-ישראל ובהקמת מדינת ישראל. החשוב ברעיונות הפדרליים של תנועת העבודה הוא השילוב בין פתרונות מדיניים שיסודם לאומי ובין רעיונות חברתיים-כלכליים בעלי אופי אוניברסלי. בשילוב זה התבטאה תכונת האופטימיות שהיתה טבועה בתנועה זו, שבה הרפורמות והמפעלים הכלכליים והחברתיים היו תמיד האמצעים המסייעים ואפילו המובילים להשגת פתרונות מדיניים ולהבטחת קיומם לאורך הזמן. מבחינה זו אליאב ופרס הם לא רק ראליסטים-אוטופיסטים מובהקים אלא גם תלמידיו

המובהקים של דוד בן-גוריון, שהיה בעת ובעונה אחת גדול הראליסטים שבמדינאים הציונים וגם האוטופיסט הנלהב שבהם. כמוהו, גם אליאב ופרס ניחנו בדמיון יצירתי ובפרגמטיזם גמיש, שהקנו להם את היכולת להתפשר עם מהלך ההיסטוריה בלא לאבד את כיוון החתירה לקראת המטרה העיקרית שקבעו לעצמם. תכונות אלה העניקו להם את 'אומץ הלב' הציבורי לזהות עצמם עם רעיונות אוטופיים, אף-על-פי שהיו פוליטיקאים רבי ניסיון ולכן גם ידעו כי סביבתם הפוליטית תגיב על רעיונותיהם בלעג, או במקרה הטוב – בחמלה. גם במובן זה הם דמו לבן-גוריון ואף עלו עליו בהכרזותיהם הגלויות. שניהם מייצגים את הטיפוס האחרון של 'המנהיגים המשוררים' בתנועה הציונית, כפי שאני מגדיר אותם – אלה המנהיגים הפוליטיקאים, במיוחד בתנועת העבודה, שהספרות והשירה העניקו לשפתם הפוליטית את האידאליזם המוסרי והפיחו בתוכניהם המדיניות את הדמיון ואת האופטימיזם האוטופי הבלתי-נלאה.

אריה אליאב

משני האישים, הראשון שהרים את 'מקל מירוץ השליחים' הפדרלי היה אריה אליאב, 'ההרפתקן' הציוני המתמיד, שמאמצע שנות השלושים של המאה שעברה, בהיותו נער בן חמש-עשרה, ועד עצם הימים האלה, בהגיעו לגבורות, הוא נע בין משימה חלוצית אחת למשימה אחרת. הוא היה חייל במלחמת העולם השנייה, מפקד אוניית מעפילים בלתי-לגאליים ערב הקמת המדינה, מנהל התיישבות בחבל לכיש, אחראי להקמת העיר ערד בנגב, אחראי למבצע הצלת יהודי פורט סעיד בשנת 1956, מזכיר שגרירות ישראל במוסקבה, מזכיר מפלגת מפא"י, חבר-כנסת, סגן שר הקליטה, ומייסד הקהילייה החינוכית ההתיישבותית בניצנה שברמת הנגב, שבה לומדים בעיקר צעירים עולים חדשים.

נוסף על פעילותו המדינית הסמויה והגלויה ועמידתו בראש מפעלי שיקום ובנייה אזוריים בישראל ובאיראן, אליאב הוא גם סופר פורה, בדומה למוריו בני הדור הקודם בתנועת העבודה – ברל כצנלסון, דוד בן-גוריון, חיים ארלוזורוב, משה שרת ואחרים. כמוהם, גם הוא מודע לנטיותיו האוטופיות ולא היסס להצהיר עליהן בגלוי. בפתחה לספרו טעון הכמיהות האוטופיות ארץ הצבי כתב:

נביאינו, ברצותם לתאר את ארץ-ישראל היפה והוהרת, בחרו בתואר השם של הצבי, כסמל לארץ חמדת חיים ותפארתם. במדרשים, באגדות ובקבלה קיבל דימוי זה משמעות מופלאה, בה הומשלו תכונותיה הטובות והמושלמות של הארץ לתכונותיה המיוחדות של החיה הקלה והאצילה הזאת. היכולים אנו בשנות התש"ל לבריאה, לקראת סוף המאה לספירת האומות, לאחר מאה שנות שיבת ציון וחצי יובל לקום המדינה – לחזות, לקוות ולעשות, כי ארצנו תהיה ארץ הצבי?¹

1. אריה [לובה] אליאב, ארץ הצבי (מהדורה שביעית), תל-אביב 1982, עמוד 14.

אליאב אינו רק רומנטיקן הנתלה במקורות קדומים ושואב מהם עידוד, אלא גם אופטימיסט, ככל בעלי הנטיות האוטופיות. לכן הוא מאמין ביכולתו של האדם לשנות את המציאות 'כאן ועכשיו', ולפיכך הוא קובע בעניין הסכסוך היהודי-ערבי כי 'בידינו ובכוחנו לנצור את הנפץ הזה ועל-ידי מהלכים יזומים מצדנו אולי אף לנטרלו ולפרק, לאט-לאט ובהירות, את חומרי-הנפץ שהצטבר באזורנו ולשחרר את העולם מאחד ממוקדי-הסכנה הגדולים ביותר'.² שנה לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר רוב הציבור היהודי במדינת ישראל היה אחוז באופוריה של ארץ-ישראל השלמה, ערך אליאב סיור ממושך בשטחי יהודה, שומרון ועזה, במחנות הפליטים ובערים, וחזר משם עם מסקנות 'מהפכניות' מבחינתה של הנהגת מפלגתו. את מסקנותיו ניסח בחוברת שכותרתה: יעדים חדשים לישראל (1969), והראשונה שבהן היתה כי 'עלינו לומר ברורות, כי את השטחים אנו מחזיקים כערובה לבטחון ולשלום ולא כאובייקט לסיפוח' - כמוכן, אחרי שהערבים הפלשתינים יוכיחו כי אכן ידם מושטת לשלום. בתנאי זה הוא הסיק את המסקנה השנייה ומרחיקת הלכת מן הבחינה המדינית: בהנחה שהערבים יהיו מוכנים לחתום על חוזה שלום עם ישראל, 'עם ערביות מתאימות - אנחנו נהיה מוכנים לוותר על "שטחים"'. חשוב היה בעיניו להביא לידיעתם של עמי ערב כי 'לעולם לא נדכא את זכותם של הפלשתינים להגדרה עצמית וכי אנו מוכנים לסייע להם להקים את המדינה שבה ימצאו סדן ופורקן לאומיים'.³

תפיסתו המדינית נבעה מהכרתו ההיסטורית יוצאת-הדופן במישור הפוליטי באתו זמן, ההכרה כי אף ששורשיה של התודעה הלאומית הפלשתינית קצרים, ולמעשה הציונות היא שזירזה את התגבשותה, הרי 'העם הפלשתיני המתהווה נהנה כיום מכמה וכמה סימני זהות המעידים על קיומו של עם', ובהם טריטוריה רצופה; היסטוריה פלשתינית אמנם לא ארוכה אך בכל זאת בת עשרות שנים; וזיכרון של מאבקים ומלחמות. נוסף על אלה הוא מצא בפלשתינים כמה תווי זהויות כמעט 'יהודיים', אם אפשר להגדירם כך: 'קיימת גולה ופזורה, השומרת על זיקה אל המולדת הפלשתינית; עם זה נושא עמו תודעת אסון משותף, קורבנות, ייסורים, גיבורים. לעם זה חזון והתחלות ספרות ושירה משלו'.⁴

עם זאת, אליאב נותר מדינאי מעשי וזהיר כמרבית חבריו בהנהגת מפלגת הפועלים (מפא"י). הוא חשש מפני מדינה פלשתינית עצמאית, קטנה בשטחה אך טעונה רגשי נקם לאומיים שיעשו אותה לאויב הנחרץ ביותר של מדינת ישראל. לכן העדיף את החיבור בין ממלכת ירדן, שרוב תושביה הם פלשתינים, לבין המדינה הפלשתינית העתידה לקום. לפיכך תקוותו היתה כי 'כאשר ייכוננו תנאי שלום, עלינו להביא בחשבון גם אפשרות איחוד מחדש של שני חלקי העם הפלשתיני'.⁵

2. שם, עמ' 141.

3. אריה לובה אליאב, יעדים חדשים לישראל, תל-אביב 1969, עמ' 11. ההדגשות במקור, אלא אם צוין אחרת.

4. שם, עמ' 8.

5. שם, עמ' 9.

אליאב סבר כי הקמת המדינה הירדנית-פלשתינית תקל את הגדרת מעמדה של ירושלים ואת פתרון בעיית הפליטים הפלשתינים. באשר לירושלים, המהווה את מוקד הכמיהה היהודית לארץ-ישראל, לדעתו 'הכל מבינים, כי שוב לא ניתן לחלק את עיר בירתנו ולאמלל אותה', ולכן חובתה של ישראל לחפש דרך להעניק מעמד מיוחד לאסלאם ולנצרות בעיר זו. על כן, לדבריו, 'שומה עלינו למצוא פתרון מוסדי בין-דתי, הן לכנסיית הקבר הקדוש ואולי גם אתרים נוצרים אחרים בסביבתה, והן לגבי שטח הר-הבית והמסגדים שעליו'.⁶

באשר לבעיית הפליטים, אליאב ידע כי אין דרך חזרה וכי הם לא יוכלו לשוב למקומות מושבם או למקורות פרנסתם בעבר, בחקלאות. לפיכך הוא הדגיש כי 'פתרון בעיית מאות אלפי הפליטים יהיה בעיקרו פתרון של עיור ותיעוש. הוא יהיה כרוך בבניית ערים חדשות והרחבת ערים קיימות בגדה המערבית והמזרחית, בהקמת מפעלי תעשייה ותיירות ובהגדלת אחוז העובדים בשירותים ובמסחר'. ברור לו כי פתרון בעיית הפליטים הוא משימה בין-לאומית שעל ישראל ועל ארצות ערב השכנות להשתתף בה. אולם עד אשר ייווצרו התנאים המתאימים למפעל זה, כלומר, 'עד בוא השלום הנכסף, אין מדינת ישראל יכולה לנקוט במדיניות "שב ואל תעשה"'.⁷ לכן קרא אליאב, איש המעשה והראליסטי-האוטופי המובהק של 'כאן ועכשיו', לנקיטת פעולה מיידית שהיא בתחום אפשרויותיה של מדינת ישראל. הוא טען כי 'יש להתחיל בהתאם לקוים הכלליים של התוכנית ולבצע אותם מפעלים ראשונים, שהם לאל ידנו, בתוך השטחים בהם אנו שולטים כיום',⁸ כגון הקמת רשת חינוך מקצועי לילדי הפליטים ויזום מפעלים של עיור ותיעוש.

לדעת אליאב, מדיניות כזאת – הכוללת את ההכרה בעם הפלשתיני, את חלוקתה של ארץ-ישראל בין שני העמים, את הסדר מעמדם של הדתות בירושלים ואת פתרון בעיית הפליטים – 'עולה בקנה אחד עם המטרות והיעדים האמיתיים של הציונות ושל ישראל. אין ולא יכולה להיות לישראל מדיניות שאיננה חותרת לשלום עם השכנים'.⁹ בסיכומה של החוברת קבע אליאב כי ישראל צריכה לעמוד בשני מבחנים: המבחן הראשון הוא 'פתרון הסכסוך בינה לבין הערבים. ישראל צריכה ליטול על עצמה מה שלא נטל על עצמו שום עם בהיסטוריה: לבנות את השלום לבדה';¹⁰ המבחן השני יהיה, לדעתו, 'להוכיח למה מסוגלת אומה ומדינה קטנה בעולם של ימינו: לתרום למדע, לכלכלה, לאמנות, לחינוך וכו'. לשם כך, לדבריו, 'עלינו לפתח דגם של "מדינה אינטנסיבית"'. כלומר,

6. שם, עמ' 12.
7. שם, עמ' 13.
8. שם, עמ' 14.
9. שם, עמ' 15.
10. שם, עמ' 35.

לטענתו, 'מה שנצליח לעשות במסגרת פיתוח אינטנסיבי של ישראל, יוכל לשמש דוגמה ומופת לא רק למדינות קטנות ובינוניות, כי אם גם למעצמות גדולות. אנחנו נסמן את גבולות היכולת החברתית והמדינית בעולם של ימינו.'¹¹

זה היה אקורד הסיום של חוברת זו, בנוסח בן-גוריוני מובהק של 'אור לגויים'. יתרה מזו, כפי שנראה בהמשך, אליאב הולך בעקבות בן-גוריון בכל הנוגע להסדר עם הפלשתינים בתחום המדיני והחברתי גם יחד. דחף זה הביא אותו לאמץ מעין גישה פטרנליסטית בהצעותיו בעניין ביצוע השלב הראשון של תוכנית שיקום הפליטים. על-פי גישה זו, שמקורה בתרבות הפוליטית הקונסטרוקטיבית של תנועת העבודה, ישראל היתה אמורה להתחיל במפעל השיקום של הפליטים בכוחות עצמה, בלי להתנות אותו בהסכמתם או בהסדר שלום עם הפלשתינים ועם מדינות ערב הנוגעות ישירות לעניין, כגון ירדן.

שלוש תכונות אלה – האקטיביזם הקונסטרוקטיבי, הנטיות האוטופיות והאופטימיות השורשית, שליוו את אליאב בכל פעילותו הציבורית – הן שהביאוהו גם להתנתק מהנהגת מפלגתו וליזום את הניסיון הנועז אבל התמים עד כדי דון-קישוטיות של ניהול משא-ומתן חשאי עם הנציג הבכיר של אש"ף, ד"ר עסאם סארטאווי.¹² ואולם, פרשת הקשר הזה בין שני 'הלוחמים' משני צדי המתרס, קשר שהפך במרוצת הזמן לידידות אישית ביניהם, ראויה להיחקר כנושא לעצמו ואינה נוגעת ישירות למאמר זה. ענייננו כאן הוא תפיסת עולמו המדינית הפדרלית של אליאב, שהובילה אותו להתפטר מכהונת מזכיר המפלגה, לעזוב את המפלגה בשנת 1975 ולהקים מועצה ציבורית למען השלום, שבשמה ניהל את המשא-ומתן החשאי עם סארטאווי.

החשוב לדיוננו הוא ספרו של אליאב ארץ הצבי, שפורסם בשנת 1972, ארבע שנים לאחר כתיבת החוברת יעדים חדשים לישראל הנזכרת לעיל. באורח פרדוקסלי, ספר זה, שהבליט את הקרע המדיני בינו לבין הנהגת מפלגת העבודה (ובייחוד בינו לבין השלישייה – גולדה מאיר, ישראל גלילי ושמעון פרס), לא סטה מעקרונות היסוד המדיניים הפדרליים של אישים אחדים בהנהגה ההיסטורית של תנועת העבודה, ובראשם דוד בן-גוריון. כקודמיו, גם אליאב הודה בעיקרון בקיומה של תנועה לאומית פלשתינית מאז תום מלחמת העולם הראשונה ולאחר 'הצהרת בלפור', ומן הבחינה המדינית הוא קיבל את גורת ההיסטוריה – חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות לאומיות.

לדעת אליאב, ההכרה בזכות ההגדרה העצמית של הפלשתינים נובעת לא רק מכורח המציאות המדינית אלא גם מן העקרונות הרעיוניים והמוסריים של הציונות. לדעתו, 'התנועה הציונית היתה והנה ביסודה תנועה אידיאולוגית', אף-על-פי שהיינו פרגמטים מאוד בדרכנו; אמנם, הוא מציין, 'לא דבקנו רק באידיאלים מופשטים [...] אך ביסוד מפעלנו היה העקרון',¹³

11. שם, עמ' 36.

12. ראו: אריה אליאב, טבעות עדות, תל-אביב 1998, מהדורת היובל, הפרק: 'סארטאווי, בריח בשער נעול',

עמ' 233.

13. אליאב, ארץ הצבי, עמ' 158.

שפירושו הוא עשיית צדק עם שני העמים בכינון מדינה לאומית ריבונית לכל אחד מהם. ואולם, הוא טוען, העיקרון הערכי בפוליטיקה חייב להיות תלוי בפתרון מדיני רצוי או נסבל מבחינת שני הצדדים בסכסוך. לכן, הואיל ואליאב המדינאי הוהיר חשש מפני מדינה פלשתינית עצמאית בגדה המערבית, הוא הציע להקים את המדינה הפלשתינית המורחבת, שאורחיה יהיו רוב הפלשתינים הגרים משני צדי נהר הירדן.¹⁴ כלומר, הוא הציע להקים לא שתי מדינות פלשתיניות, ירדן ופלשתינ, אלא מדינה אחת בלבד, שמשטרה יכול להיות מלוכני או דמוקרטי והקשר בין שני חלקיה הוא בתחום עניינם הפנימי של הערבים הפלשתינים. אליאב ראה אפוא בפדרציה הירדנית-פלשתינית אינטרס ערבי וישראלי כאחד. לערבים היא היתה אמורה להעניק מדינה שתשווה בגודל אוכלוסייתה למדינת ישראל, על כל המשמעויות המדיניות והכלכליות הכרוכות בכך; ואילו ישראל היתה אמורה לזכות ליתר יציבות מדינית ובטחונית דווקא בשל האיזון הדמוגרפי בין שתי המדינות. כמובן, אפשר לטעון כי גם זו גישה 'פטרונית', הפוסקת בעבור הערבים מה טוב להם. אמנם אין ספק כי הפטרונות, שהיתה כה אופיינית לראליזם האוטופי של תנועת העבודה בכל מעשיה בתנועה הציונית, נבעה על-פירוב מכוונה מבורכת מאוד, שכן בלעדיה, בתנאים היסטוריים מסוימים, לא יכול היה להתקיים התהליך של בניין החברה החדשה. עם זאת, בתנאים של מתיחות בין שני לאומים, שאחד מהם חש עלבון של מובסים ומצוי במצב של כיבוש אשר, יהיה אופיו אשר יהיה, מעורר תחושת השפלה אישית ולאומית – בתנאים כאלה גם כוונות טובות ורציונליות מתפרשות כפטרנליזם שלילי.

זאת ועוד, אליאב הביע בגלוי את הדעה כי הקמת מדינה פלשתינית-ירדנית עשויה לשרת את האינטרס הבטחוני של מדינת ישראל. הוא סבר כי הקמת יחידה מדינית פלשתינית-ערבית משני עברי הירדן תאפשר לפרז שטחים לאורך גבולותיה של ישראל ולהחזיק לתקופת זמן קצובה מאחזים צבאיים ישראלים בשטחי הגדה, ואפילו למצוא הסדר מדיני משותף לקיומם של היישובים היהודיים בשטחי הגדה המערבית שיהיו בריבונות המדינה הפלשתינית-ערבית. כל זאת, כמובן, בתנאי שהכול יהיה פתוח למשא-ומתן במסגרת הסדרי השלום המקיפים, ובכלל זה העברתם לריבונות ישראלית של שטחים כגוש עציון, מאחזים בטחוניים מוסכמים על שתי המדינות וגם עשרות אלפי יהודים החיים בריבונות ערבית.

עוד האמין אליאב כי הקמת מדינה פלשתינית-ערבית תשפר את הרגשתו של המיעוט הערבי במדינת ישראל, וכי הוא יוכל לחוש עצמו כשווה בין שווים בקרב הרוב היהודי. אין ספק כי בנקודה זו הוא ממשיך את קו המחשבה של הדור 'הפדרליסטי' הקודם בציונות, במיוחד מן האגף השמאלי של תנועת העבודה. ככל ראליסט אוטופי של 'כאן ועכשיו' אליאב הוא גם איש התכנון הכולל, והוא מצפה להקמת ועדה של מתכננים ומבצעים בכל שטחי החיים והטכנולוגיה, שבתוך זמן לא רב תוכל להמציא תוכניות והצעות לפתרונות

14. שם, עמ' 145, 153.

שונים ורבים 'בשטחי השיכון, הטיפול הסוציאלי והפסיכולוגי, החינוך, הבריאות והתעסוקה הנוגעים לפליטים'¹⁵ - כל זאת עוד לפני תום המשא-ומתן לשלום והקמת הישות הפלשתינית-הערבית.

תוכניתו של אליאב כוללת, כמובן, גם ובראש ובראשונה את פתרון סוגיית מעמדה של ירושלים, שממנה לא יכול להתעלם שום מנהיג ציוני, מהרצל ועד בן-גוריון. אליאב יודע כי ירושלים חייבת להישאר בירת ישראל, ולכן הוא מחפש לסוגיה פתרון 'בכעין' 'ותיקניזציה'. הכוונה היא לאתר קדוש, מותחם ומוגבל בשטחו, הנמצא בתוך עיר חילונית והמקבל ממנה את כל השירותים העירוניים, אך הוא 'ריבוני' בצורה סמלית ומתנהל באופן עצמאי על-ידי כוהני-דת'.¹⁶ לדבריו, במסגרת זו יהיה צורך למצוא גם כמה פתרונות מורכבים כדי לשמור על הקשר ההכרחי בין ירושלים לרמאללה ולבית-לחם.

לדברי אליאב, ירושלים - מרכז רוחני יהודי ומרכז פוליטי ישראלי - אולי תשמש ברבות הימים, ועם בוא השלום 'משכן למוסדות פוליטיים בין-לאומיים'. על שיתוף הכרחי בין ירושלים לערים הערביות שסביבה הוא טוען כי 'גם אם תושבי התלכיד הזה הם בני לאומים שונים, אזרחים ונושאי דרכונים של שתי מדינות שונות, בוחרים לשני פרלמנטים שונים, משתמשים בשני סוגי מטבעות שונים, מדברים שתיים ויותר שפות שונות, תכפה עליהם המציאות למצוא דרכים לשיתוף-פעולה מדיני ומוניציפלי'. אך הוא גם מציין את התנאי להגשמתו של חזון זה:

לכל מצוות עשה ולא תעשה בירושלים, חייבת ישראל לגשת בדחילו ורחימו - במהירות, אך לא בחפזון; בקצב, אך לא בפזיזות; בהעזה, אך לא בחוצפה; בגאווה אך לא ביוהרה; בהרגשת שייכותה של ירושלים לנו, אך ללא שמץ זלזול בקדושתה לאחרים, ובעיקר בעונה גדולה. בירושלים חייבת ישראל לכלכל את מעשיה בנדיבות רבה, אך לא מתוך התבטלות כלשהי, ללא שיגרה, אך בלי לסכן את אחדותה וכל הימים מתוך רצון לעשותה לעיר של שלום, לעמים היושבים בה ומסביבה.¹⁷

בסופו של עניין אליאב מגיע אל החזון הקונפדרטיבי האזורי, חזון של 'שתי מדינות קטנות יחסית בשטח, אך גדולות במאגרים אנושיים, החיות זו בצד זו בשלום, שתוכלנה לאכלס עד סוף המאה, כהולנד וכבלגיה, מיליוני תושבים ולשתף פעולה בפיתוח, כלכלה, מסחר, תרבות ומדע ולהוות יחד גשר לברית מדינות אזורית הרבה יותר גדולה הגובלת עם בריתות אזוריות באירופה, באסיה ובאפריקה'.¹⁸

אליאב יודע כי ככל שמתרחב חזונו העתידי, חזון השלום האזורי, כן רואה בו הציבור יותר ויותר חולם חלומות שנקלע בטעות אל שדה הֶרְאִלִיָה המדינית ולכן אין להחשיב את

15. שם, עמ' 176.

16. שם, עמ' 186.

17. שם, עמ' 397-398.

18. שם, עמ' 187.

דעותיו אלא להתייחס אליהן לכל היותר בסלחנות חביבה. על כן הוא מקדים ואומר על תוכניותיו: 'מה קל יותר מאשר לומר: "זהו חלום באספמיה", אלה הם מגדלים פורחים באויר? [...]. אך זוהי גישה פסימית ועקרה מיסודה. כבר היו בעבר סכסוכים מרים בין עמים [...] שנמשכו יותר זמן משנמשך הסכסוך באזורנו [...] מדוע, איפוא, לא נאמין, כי בוא תבוא גם שעת "הסולחה הגדולה" בינינו ובין הערבים - ויאמר למשחית - הרף!'¹⁹

כעבור עשר שנים, במבוא למהדורה השביעית של ספרו, הרחיב אליאב את תחולתו של ההסדר הפדרלי. במרוצת השנים לא נשתנתה דעתו. הוא המשיך להאמין כי 'הגשמת "ארץ הצבי" גם אם תהיה כרוכה ביסורים רבים נוספים, תקרב את החזון של ישראל החיה בשלום עם כל שכנותיה ועם עצמה, של ישראל המשתלבת לקונפדרציה משולשת: ישראלית-פלשתינאית-ירדנית. לקונפדרציה זו, שעתידיה לחדש את פני המזרח התיכון ולקדמו, קראתי "יש-פל-אור" (ישראל-פלסטין-אורדון)'.²⁰

החיפוש אחר הסדר פדרלי עם הערבים היה משולב בחזון חברתי במשנתם של כל המנהיגים הציונים - החל בהרצל, עבור לווייצמן, ז'בוטינסקי, בן-גוריון ומנהיגי התנועות הקיבוציות, וכלה באליאב ובפרס. לא מקרה הוא שהקשר בין שני מרכיבים אלה - פתרון הסכסוך וחזון חברתי - היה הדוק יותר בקרב המנהיגים-ההוגים בתנועת העבודה בארץ-ישראל ואחר-כך במדינת ישראל; הלוא מלכתחילה כרכו אלה האחרונים את העניינים המדיניים והחברתיים יחד, משום שהציונות נתפסה בתודעתם הן כתנועת שחרור לאומית, הן כתנועה של מהפכה חברתית ואישית. מכאן צמחה תפיסתם הקונסטרוקטיבית, שלא התמצתה בבניין משק העובדים אלא השפיעה גם על הגישות המדיניות של תנועת העבודה: מצד אחד היא מיתנה אותן, משום שביקשה תמיד לשימור על היש שהושג וגם היתה מוכנה להסתפק בהישגים מדיניים פחותים בתנאי שבניין היישוב היהודי יימשך; אך מצד שני, התפקיד שמילאה תנועת הפועלים בתחום ההתיישבות על הקרקע העמיד אותה בחזית המאבק הלאומי היהודי-ערבי. יוצא אפוא כי במשך ארבעים שנות ההנהגה של התנועה הציונית, מאמצע שנות השלושים ועד המהפך הפוליטי ב-1977, הפגינה תנועת העבודה נכונות מעשית לפשרה מדינית ובו בזמן לא הרפתה מן הדחף ההתיישבותי, שהציב מכשולים על הדרך להסדר. עם זאת, על-פי המסורת הפוליטית של תנועת העבודה, דחף זה לא היה מונע ממנה לבוא להסדר מדיני לו הצד השני היה מוכן לקראתו.

ספרו של אליאב, שיצא לאור במהדורות רבות בשנים 1972-1982, הופיע בתקופה שבה הועבר תפקיד ההתיישבות מתנועת העבודה ל'גוש אמונים'. תנועת העבודה נטשה אפוא את החזית הקודמת של המאבק בערבים, ולפיכך היה לה קל יותר לשאת את דגל הקדמה החברתית כממד נוסף בפתרון הפדרלי של העימות היהודי-ערבי.

בכל האוטופיות הגדולות - החל בזו של תומס מורוס בן המאה ה-16, עבור לסוציאליסטים האוטופיסטים בני המאה ה-19 וכלה ב'אלטנוילנד' של הרצל במאה ה-20 ובהוגים האוטופיסטים

19. שם.

20. שם, מבוא למהדורה השביעית. ההדגשות שלי, י"ג.

הפדרליזם החדש: אריה לובה אליאב ושמעון פרס

של הקיבוץ – תוכננה כלכלה חדשה, מאורגנת, לטובת האדם. אליאב מדבר על שינוי מרחיק לכת בסדר החשיבות של ענפי הכלכלה. בסולם זה, מעל הענפים המסורתיים – חקלאות, תעשייה ושירותים, שהיו יסודות המשק היהודי בארץ-ישראל – הוא מעמיד חמישה ענפי יסוד עתידיים, שמטרתם העשייה למען האדם והחברה. 'עשייה' ולא 'תעשייה', לפי הגדרתו, כי למושג 'תעשייה' יש, לדבריו, תו מיוחד המגביל את הוראתו לתעשייה של חומרים, כלים ומכשירים בלבד. הוא מציע חמישה ענפים שהשילוב ביניהם יהווה את המבנה השלם של הכלכלה בישראל לעתיד לבוא, והם: 'עשיית מזון ומים; עשיית בריאות ורפואה; עשיית חינוך ומידע; עשיית מכשירים וכלים ועשיית נופש ופנאי'.²¹

העשייה הראשונה היא גידול מזון בים וגידול מזון ללא קרקע, ולפי חזונו של אליאב, היא אשר תביא לכך שבעיית הקרקעות 'הראויות' או 'הבלתי-ראויות' לעיבוד, במובן השגרתני, תהיה חסרת חשיבות. וכמו לכל אוטופיסט, יש לו גם חזון בעל משמעות אוניברסלית:

אני מאמין, כי ישראל המוגבלת בשטח, אך השוכנת לחופיהם של שני ימים רחבי-ידיים ושלרשותה עומד מוח וכוח אדם מעולים שבמעולים, בשטחי המדע, המחקר ועשיית המזון והמים, יכולה להיות בין ראשוני היוזמים של העשייה הבלתי-שיגרתית הזאת. כבר הקדימו אותנו ואין אנו יכולים להיות הראשונים על הירה, אך אנשינו יכולים להיות הראשונים, או מבין הראשונים, שיתנו לאנושות תשובה לבעיית קיומה הפיסי – בעיית לחמה ומימיה במאה הבאה.²²

העשייה השנייה היא בתחום הרפואה. הנטייה הטבעית של היהודים לעסוק ברפואה והאפשרות שלארץ יגיעו אלפי רופאים יהודים מברית-המועצות (!) הן שהביאוהו להגות את הרעיון הבא:

היעד הגדול שעלינו להציב לעצמנו הוא הפיכת ישראל למרכז עולמי לעשיית בריאות ורפואה. על ישראל להיות מקום לימוד, מחקר, הוראה, ריפוי והבראה כדי שתוכל לשרת אוכלוסיות של הרבה עשרות מיליוני בני אדם. אז, ורק אז, יהיה בה מקום לקליטת רבבות עולים שמקצועם בשטחים אלה, ובד-בבד לפתוח בפני בנינו את כל האפיקים הרחבים שבמכלול העשייה האנושית הזאת.²³

כאשר קוראים דברים אלה היום, כעבור שלושים שנה, לאחר שלישראל אכן הגיעו אלפי רופאים יהודים מברית-המועצות, אין להתעלם מן המחשבה המעודדת כי ה'אוטופיסטים' מסוגו של אליאב הם בראש ובראשונה ראליסטים.

העשייה השלישית היא החינוך. לדעת אליאב, כמו בתחומי המזון והרפואה, ישראל יכולה לשווק לחו"ל גם מערכות שלמות של חינוך והוראה, כגון תכנון והנדסת בתי-ספר,

21. שם, עמ' 350.

22. שם, עמ' 357.

23. שם, עמ' 362.

אביזרים ומכשירים, וכן לשלוח מורים ומחנכים לארצות הזקוקות להם וליהדות התפוצות. גם כאן דוחף אותו הלהט האוטופי אל הבשורה החדשנית של חינוך שיהיה מכוון לא רק אל היהודים כי אם גם אל עמי העולם שיבקשו זאת. לכן לא היסס לומר במפורש: 'אני מאמין, כי אם ישראל תציע, הן ליהדות הגולה והן לאומות העולם, תכניות גדולות, חדשניות, ובעלות מעוף במישור-עשייה זה של חינוך ומידע, יקל עליה לגייס את הסכומים האדירים לביצועם'.²⁴

אלה הן שלוש העשיות המקוריות והחדשניות שהגה אליאב בדמיונו הפורה. מלבדן ישנן העשיות בתחום הטכנולוגיה של בניין בתים, ייצור אנרגיה גרעינית, ייצור בגדים ופיתוח ענפי נופש של תירות המונית. כל אלה הם קודם-כול בעלי חשיבות אזורית, שהרי 'שלוש עם ישראל, ושיתוף-הפעולה אשר יבוא במשך הזמן בעקבותיו, יכולים להפוך את "הסהר הפורה", כולל ישראל, ואת מצרים לאחד ממרכזי התיירות הגדולים בעולם ואולי אף הגדול ביותר'.²⁵

למקרא דברים אלה קשה שלא להרהר בכך שלמרבה האירוניה, התוכניות הכלכליות והחברתיות שהגה אליאב בעבור ישראל עלולות להרחיק אותה עוד יותר מן התרבות של סביבתה. אמנם בחזונו מדובר על שיתוף-פעולה אזורי בתחום מפעלי השקיה ועל פיתוח ענף התיירות, שהם ענפי כלכלה מסורתיים, אולם בכל הנוגע לפיתוח טכנולוגיות חדשניות בתחומי הכלכלה, הרווחה והחינוך, משמעות תוכניותיו היא התרחבות הפער בין ישראל לבין המדינות הסובבות אותה. אמנם אפשר להניח כי בעתיד תתקדם גם החברה הערבית במובנים אלה בעקבות החברה היהודית, אולם כשהדברים אמורים בתקופתנו, הרי הגדלת הפערים הטכנולוגיים והכלכליים בין שתי החברות במצב של מתיחות לאומית ומאבק מדיני ביניהן היתה ראויה לתשומת לב מצדו של אליאב. אלא שהלהט האוטופי טבעו הוא כזה שאפילו כאשר הוא נובע מן המציאות הראלית, עד מהרה הוא מתעלם ממנה. בכך כוחו לזמן הקצר וחולשתו לטווח הארוך. עם זאת, אם מודעים לכך, כפי שאכן היה אליאב, ששב והזהיר מפני חיפזון והטיף לתהליך מדיני וחברתי הדרגתי בכל הנוגע לפיוס בין שני העמים – הרי הדמיון האוטופי עשוי להיות לראליוס אוטופי.

בספרו של אריה אליאב אפשר אפוא לראות את הביטוי המקיף והמסכם של המחשבה האוטופית בציונות במרוצת מאה שנותיה. יש בו כל מה שהיה בדמיונם של קודמיו: אומה יהודית בת מיליונים החיה בארץ-ישראל; חברה המושתתת על יסודות הצדק החברתי; תוכניות לפיתוח אזורי ארץ-ישראל, במיוחד המדבר בנגב ובערבה, באמצעים טכנולוגיים משוכללים, כמו כריית תעלת ימים שתחבר בין ים סוף לים התיכון דרך ים המלח ותשנה את נופה של הארץ; ירושלים כבירה לאומית ומרכז תרבותי-מדיני אוניברסלי; פיתוח ענפי כלכלה חדשניים הקושרים בין ישראל לבין התפוצה היהודית; ביטוי לערכי הנהגתה של תנועת העבודה בעלת ההשקפה הסוציאליסטית ההומנית, ובמיוחד הבלטת מעמדה החלוצי החיוני של התנועה

24. שם, עמ' 372.

25. שם, עמ' 390.

הפדרליזם החדש: אריה לובה אליאב ושמעון פרס

הקייבוצית, ועוד. אולם המיוחד בספר זה, אשר משך אליו תשומת לב ציבורית ואף עורר סערה פוליטית שהשפיעה על מעמדו של אליאב במפלגתו וגרמה לו לנטוש אותה ולהיות מרוחק מהגה ההנהגה בתוכה, היה הפתרון שהציע לסכסוך היהודי-ערבי. הבעיה היהודית-ערבית על-פי ארץ הצבי נוגעת לכל אחד מממדי הבניין שהקים אליאב ונעוצה בכל אחד מהם. למעשה אפשר לומר כי הבניין של ארץ הצבי תלוי בשלום היהודי-ערבי. כאן תורם אליאב למחשבה הציונית חידוש הראוי לתשומת לב. בהיסטוריה של הציונות תמיד היתה מקובלת המחשבה שהיהודים יבנו את חברתם הלאומית הטובה בכוחות עצמם, ללא תלות בחברה הערבית הסובבת אותם. עתה בא אליאב וטוען טענה אחרת, והיא שבניין העתיד האידאלי - 'ארץ הצבי' - תלוי בסופו של דבר בהסכם שלום מדיני וביחסי אחווה חברתיים ותרבותיים בין שני העמים: היהודי-הישראלי והערבי-הפלשתיני. לכן בחרתי להתמקד במחשבה זו, המשקפת את הניסיון האינטלקטואלי והמעשי המקיף ביותר עד כה לחפש דרך לפתרון הבעיה. כעדות לכך תשמע ההרצאה שנשא אליאב בשנת 1980 באוניברסיטת הרווארד, 'Alternative to a Nightmare'. ההרצאה נתפרסמה בשנת 1981 בחוברת מיוחדת שיצאה לאור בשלוש שפות - עברית, אנגלית וערבית, וכוותרתה האופציות של ישראל.

כעבור עשרים וחמש שנים, במהדורה השמינית לספרו ארץ הצבי, שיצאה לאור לרגל שנת היובל למדינת ישראל ובעקבות המאורעות המדיניים המהפכניים והמאורעות הפוליטיים הטרגיים שהתרחשו בחמש השנים שקדמו לפרסומה (החתימה על הסכם אוסלו בין ישראל לפלשתינים, החתימה על הסכם השלום עם ירדן, ולהבדיל - רצח יצחק רבין), חלו שינויים בתפיסתו המדינית של אליאב. על סף המילניום החדש הוא זנח את הצעתו להקים פדרציה ששותפותיה הן מדינת ישראל, המדינה הפלשתינית וממלכת ירדן - 'יש-פל-אור' (IS-FAL-UR), ותחת זאת הציע לכוון רק שוק משותף בנוסח מערב אירופה. עניין זה יידון שוב בסיכום המאמר.

שמעון פרס

שמעון פרס, המנהיג הפוליטי הבכיר בהווה במדינת ישראל, הוא פרגמטיסט ציוני מובהק בכל הנוגע להסדר שלום בין ישראל לפלשתינים. אחרי אריה אליאב, פרס הוא ה'רץ' הוותיק ביותר בישראל במסלול הפדרלי. זה למעלה משלושים שנה, מאז ראשית שנות השבעים של המאה ה-20, פרס מחליף תוכנית קונפדרטיבית אחת באחרת, ובכך גם הוא, כמו אליאב, ממשיך את דרכו של דוד בן-גוריון ואף עולה עליו בתחום זה. שהרי לבן-גוריון, המנהיג שהוביל את העם לקראת הקמת המדינה ושהיה האדריכל הראשי בעיצוב דמותה, שאלת ההסדר עם הפלשתינים או עם מדינות ערב היתה משנית בזמנו. לעומת זאת, פעילותו המדינית של פרס, שהיא בעלת חשיבות היסטורית עליונה, מתמקדת בנושא ההסדר המדיני היהודי-ערבי המקומי והאזורי.

תוכניותיו הפדרליות של פרס נעו בשלושה מעגלים הולכים ומתרחבים. הראשון, הפנימי, המבוסס על הטריטוריה של המנדט הבריטי בארץ-ישראל על שתי גדות הירדן, כלל את ממלכת ירדן, את הטריטוריה הפלשתינית וגם את מדינת ישראל. את ההסדר הזה כינה פרס 'הפשרה הפונקציונלית'. המעגל השני, זה שבתווך, כלל הסדר פשרה קונפדרטיבי אזורי מזרח-תיכוני. והמעגל השלישי, החיצוני והרחב, הכיל את התוכניות ליישום הרעיון הפדרלי בזירה הגלובלית, בעיקר בדרך של שיתוף-פעולה בתחום הטכנולוגיה המתוחכמת בין החברות הכלכליות הענקיות, שיפרישו חלק מהכנסותיהן לקידומה הכולל של החברה כולה, במיוחד בתחום ההשכלה. אפשר אולי לומר כי בשלב זה, בכל הנוגע לעימות הלאומי היהודי-ערבי-פלשתיני, הגיע פרס למסקנה כי הדרך לפתרון הבעיה האזורית טמונה בהתפתחות הגלובלית, כפי שאכן עולה ומשתמע משלושת ספריו בנושא זה.²⁶

כמו אצל רוב בעלי הנטיות האוטופיות, גם אצל פרס נקודת המוצא לתוכניות המדיניות והחברתיות היא הראייה הראליסטית והחודרת של המציאות. לדעתו, ישראל ניצבת לפני שלוש 'בעיות ערביות': בעיית ערביי ישראל; בעיית האוכלוסייה ב'שטחים המוחזקים'; ובעיית מדינות ערב. לא במקרה הוא מגדיר את אזורי הכיבוש הישראלי ביהודה, בשומרון ובעזה כ'שטחים מוחזקים'. שהרי הוא היה מודע לכך שהאידיאולוגיות של התנועות הלאומיות הערביות בכל המזרח התיכון לא ישלימו עם השליטה הישראלית בכל שטחי ארץ-ישראל, ושמהיגיי התנועות האלה אינם מאמינים כי הציונות תשלים אי פעם עם ריבונות ערבית-פלשתינית, ולו על חלקים מארץ-ישראל.

אולם למטבע זה, 'אוכלוסים בשטחים המוחזקים', יש גם צד שני. את הערבים תושבי השטחים הוא אינו מכנה 'פלשתינים' כי אם 'אוכלוסים', שהרי באותו הזמן, בראשית שנות השבעים, הנהגת תנועת העבודה טרם הכירה בקיומה של אומה פלשתינית, כפי שהוכיח הקרע בינה לבין אריה אליאב. לכן, לדעת פרס, אין מנוס מן המסקנה הקשה באשר לסיכוי להסדר סופי ולסיום העימות בין שני העמים בעתיד הקרוב: 'קשה להאמין, שיסכימו אפילו גורמים ערביים מתונים, לשלום תמורת פשרות טריטוריאליות חלקיות: הרי בשבילם פירוש של דבר קבלת דין "הכתם ההיסטורי" של ויתור על התקווה ועל האמונה הלאומית'.²⁷ לטענתו, סירובם של הערבים להשלים עם קיומה של ישות מדינית יהודית ציונית בארץ-ישראל, ולו רק בחלקה, הוא שורש היעדרו של הביטחון במדינת ישראל, המוקפת מדינות ערב. חוסר הביטחון המוצדק הזה עלול לגבור עוד יותר עם הקמתה של מדינה פלשתינית עצמאית בשטחי יהודה ושומרון.

לפיכך נדרש פרס אל האופציות המדיניות החלופיות שנדונו בשיח הפוליטי בשנות השבעים: האחת – פדרציה ירדנית-פלשתינית שתביא להסדר מדיני ובטחוני עם מדינת ישראל; והשנייה – פדרציה או קונפדרציה ישראלית-ערבית שתכלול 'מדינת מחוז פלשתינית

26. ראוי שמעון פרס, כְּעֵת – מִחְרָר (בהשתתפות הגי אשד), תל-אביב 1978; הנ"ל, המזרח התיכון החדש: מסגרת ותהליכים לעידן השלום, תל-אביב 1993; הנ"ל, בראשית חדשה, תל-אביב 1998.

27. פרס, כעת – מחר, עמ' 252.

ביהודה, בשומרון ובעזה, כלומר מעין קנטון פלשתיני במדינת ישראל. בתוכנית הראשונה הוא ראה חזון רחוק ולכן גם בלתי-מעשי, ואילו את השנייה העריך מראש כמסופקת, ולכן גם בה ראה תוכנית בלתי-מעשית לחלוטין. שכן, נוסף על המכשול של התנגדות הפלשתינים היא היתה כרוכה גם בשינוי המשטר המדיני בישראל ובהפיכתה לפדרציה קנטונלית, שאליה רמזו פרס בספרו כעת – מחר. במקום הצעות אלה העדיף פרס 'ההליך הדרגתי, שאינו קשור דווקא באחת משתי האפשרויות שתיארנו', והוא הקמת ישות פוליטית ביהודה ובשומרון על-פי הסדר שהגדירו כ'פשרה פונקציונלית', בהנחה 'שפשרה פונקציונלית אפשרית בגדר הסדר ביניים לזמן ארוך ולא דווקא בתוך הסדר שלום'.²⁸

לשיטתו של פרס, הסדר פונקציונלי זמני זה חייב להיות מבוסס על שני עקרונות מדיניים: האחד – קיום שליטה צבאית-בטחונית של ישראל בשטחים הפלשתיניים; והשני – שיתוף אדמיניסטרטיבי ופוליטי של ירדן בניהול השלטון במחוזות יהודה, שומרון ועזה תוך כדי שמירה על האפשרות שתושבי הגדה המערבית ישתתפו באופן מלא בחייה הפוליטיים של ירדן. כלומר, פרס התכוון לכך שבמקום שתקום מעין פדרציה שוויצרית יהודית-פלשתינית במדינת ישראל, תקום מעין פדרציה בנוסח זה בין פלשתין לירדן. ואכן, מסקנה זו, אם כי לא באותה לשון מושגית, עולה במפורש מדבריו, ולפיהם 'הגיונה הפוליטי של פשרה פונקציונלית יכול להוליך אותנו, במסגרת של שלום, לתפיסה של קונפדרציה בין 'ישראל יהודית' לבין 'ירדן פלשתינית'.

בין היתר הציע פרס כי ליישובים היהודיים ביהודה ושומרון יינתן מעמד מיוחד במסגרת ירדן. רצועת עזה לא נכללה בתוכניתו במסגרת המדינה הירדנית-פלשתינית, אולם הוא הציע כי לעיר עזה עצמה יוענק מעמד מדיני מיוחד. באשר לירושלים המאוחדת, פרס הציע כי היא תהיה בריבונות ישראלית, אך לא רק במעמד של 'בירת ישראל' אלא גם של 'בירת הקונפדרציה' בין 'ישראל היהודית' ל'ירדן הפלשתינית', בעוד רבת עמון תהיה בירת הפדרציה הפלשתינו-ירדנית.

אין ספק כי מתכון מדיני זה נשא גם הוא אופי 'פטרנליסטי', ששיקף את גישתו של מי שהכוח המדיני והצבאי היה בידיו אך לא היתה לו עוצמה מדינית מספקת לביסוס השליטה הריבונית המלאה של היהודים על הפלשתינים. אכן, פרס הכיר במגבלה זו, והיה ער לכך ש'פטרנליזם' זה נבע גם מחולשה, או מחשש עמוק מפני התעצמות הלאומיות הפלשתינית, שתבטא בעתיד בכינונה של ישות מדינית. לכן, מטרת 'הפשרה הפונקציונלית' היתה למנוע את הקמת המדינה הפלשתינית בהקמתה של המדינה הירדנית-פלשתינית הקשורה קשר הדוק למדינת ישראל. הדוגמה האירופית היתה חשובה והיונית לפרס, שהדגיש: 'אני יכול לתאר לעצמי "שוק ירדני" ו"שוק ישראלי" ו"שוק משותף" (ישראלי-ירדני) ואני יכול לתאר לעצמי צבא ירדני וצבא ישראלי וצבא ישראלי-ירדני משותף; אני יכול לתאר לעצמי גבולות מדיניים מסומנים על המפה, עם תנועה חופשית והתיישבות חופשית מעבר לגבולות'.

28. כל המובאות הן מספרו של פרס כעת – מחר, עמ' 256-259. ההדגשות במקור.

ואולם, על אף חזון פדרלי זה היתה דעתו הנחרצת כי ישראל אינה יכולה, מטעמי ביטחון, לחזור אל גבולותיה הקודמים. לכן, 'במה שאי אפשר לחלק מוטב לשתף פעולה. מסגרות של שיתוף פעולה - צבאי, כלכלי ומדיני - עם יסודות פדרליים, אוטונומיים וקהילתיים, יאפשרו לכולנו להיחלץ מן הסתירה העמוקה שאנו נתונים בה ולבנות קיום יחד בשלום'. בדבריו אלה התכוון לגבולות פתוחים, לנוכחות צבאית ישראלית ואפילו מעורבת - ישראלית, ירדנית ופלשתינית, לתשתיות משותפות של תחבורה, אנרגיה ומים, להבטחת האינטרסים של כל הדתות במקומות הקדושים, לניהול עצמי של ערי יהודה, שומרון ועזה, לזכות לאזרחות כפולה או מיוחדת - למשל לערבים אזרחי המדינה הירדנית-פלשתינית, ולמתן מעמד מיוחד למתיישבים היהודים בשטחי יהודה ושומרון הפלשתיניים. כעבור חמש-עשרה שנה, בספרו המזרח התיכון החדש, הרחיב פרס את המעגל הפדרלי מהסדר מקומי (הפשרה הפונקציונלית) למבנה אזורי, שאפשר לכנותו בשם 'הפשרה הקונפדרלית'.²⁹ שלא כאריה אליאב, שהצעותיו הפדרליות שהופיעו בספרו ארץ הצבי נדחו בידי הנהגת מפלגת העבודה, שמעון פרס היה בשנות התשעים מנהיג המפלגה לצד יצחק רבין (שנרצח בשנת 1995), ושניהם הנהיגו את המדינה לקראת החתימה על הסכם אוסלו עם הפלשתינים. כלומר, רעיונותיו של אליאב נועדו להניע את התהליך לקראת הסדר שלום, ואילו אלה של פרס תפקידם היה להפוך הסדר פוליטי זמני להסכם מדיני קבוע. רעיונותיו של אליאב התקבלו בהתלהבות בחוגי השמאל הליברלי בישראל ובאירופה ובקרב אינטלקטואלים פלשתינים, ואילו אלה של פרס נישאו על גלי האופוריה הפוליטית של דעת הקהל בישראל ובעולם. זאת בוודאי הסיבה שלפרס, כפוליטיקאי פרגמטי, היה 'אומץ הלב' להציג את עצמו כמדינאי בעל חזון אוטופי מובהק, דבר ששום מנהיג בצינונות וגם בעולם לא העז לעשות לפניו. אומץ זה נבע כנראה מהיותו משוכנע בכך שהיה לו תפקיד מכריע בהפיכת הבלתי אפשרי לאפשרי, ואכן, האווירה שנוצרה אז בישראל עודדה אמונה זו. לפיכך לא נרתע פרס מלהסתמך על תומס מורוס ועל 'האוטופיה' שלו בבואו להצביע על אופיו האנטי-מוסרי של כל כיבוש צבאי, אפילו כשסיבותיו מוצדקות, ובהסיקן את המסקנה הנחרצת כי 'הצינונות קמה', אמנם, 'בשם התביעה למימוש זכויות האדם של היהודי, אך אילוסי השליטה בעם אחר [...] משפיעים לא רק על תפקוד רשויות השלטון הפועלות בשטחים, אלא גם בתחומי ישראל גופה - ממש ברוח דבריו של מורוס'.³⁰ וברוח אמרתו המפורסמת של הלורד אקטון אפשר אפוא להוסיף, בעקבות פרס, כי הכיבוש משחית, וכי כיבוש מוחלט משחית באופן מוחלט. מהצגת ניתוחו המדיניים של תומס מורוס בן המאה ה-16 עובר פרס אל ההתפעלות מדמיונו הקונסטרוקטיבי של הרצל בכל הנוגע לפיתוחה הכלכלי של ארץ-ישראל לעתיד לבוא. וכך הוא כותב: 'גם מי שאינו מקבל את התורה הצינונית אינו יכול שלא להתפעל מחזונו של בנימין זאב הרצל לגבי תעלת הימים, בספרו האוטופי אלטנוילאנד'. ולאחר שהוא מתאר את תוכניתו הדמיונית של הרצל - להעביר את מי הים התיכון בצינור ולהפילם

29. פרס, המזרח התיכון החדש.

30. שם, עמ' 58-59.

לתוך ים המלח מגובה של שלוש מאות מטרים תוך כדי ייצור השמל בכמות גדולה כאנרגיה לפיתוח תעשייה באזור – מסיים פרס במשפט הנוגע לכל הבעיה היהודית-ערבית והמזרח-תיכונית שבה עוסק ספרו. הוא משוכנע כי 'בסוף המאה התשע-עשרה היה מותר לחלום. בסוף המאה העשרים אפשר להפוך את החלומות התמימים ביותר של העבר למציאות מדהימה'.³¹

יוצא אפוא כי המושג 'אוטופיה', שאליאב, לפי מיטב המסורת של רוב מנהיגי תנועת העבודה לדורותיה, נזהר מלהשתמש בו, בוטא בגלוי בפי שמעון פרס. עם זאת, כמו אליאב עשרים שנה קודם לכן, גם פרס לא חשש מלהיראות לציבור כאדם תמים המתהלך עם חלומות באספמיה. זאת בוודאי מפני שבמרוצת הזמן שחלף משנות השבעים ועד לשנות התשעים נשתנה המצב, והדחף האוטופי הגלוי היה לצורך ולתופעה ממשית המתרחשת במציאות. על כן יכלו 'החלומות התמימים' להפוך ל'מציאות מדהימה', כלשונו. מציאות זו, המקווה והעתיידת, היא שהניעה אותו לפרוס לפני הציבור את תוכניתו המדינית, שהדמיון האוטופי הוא הכוח המניע שלה.

שלא כאליאב, שדגל בהתפתחות הדרגתית מהסכם אזורי בין מדינת ישראל לבין המדינה הפלשתינו-ירדנית אל רעיון הקונפדרציה המשולשת – ישראל, פלשתינ וירדן, שמעון פרס יוצא מלכתחילה מנקודת מבט של ההסדר האזורי הרב-תחומי הכולל, או לפי ניסוחו החד-משמעי, 'המפתח לפתרון, לייצוב השלום, לשמירת הביטחון, לדמוקרטיזציה ולפיתוח כלכלי, לשגשוג לאומי ולרווחת הפרט, הוא בהתארגנות אזורית'. לשם כך דרושה, לדעתו, מהפכה מחשבתית לא פשוטה.³²

תפיסת המסגרת האזורית של פרס מבוססת על ארבעה יסודות: היסוד הראשון – שיתוף-פעולה אזורי בתחום החינוך של המוני העם, שיאזן את המסר של הגופים הפונדמנטליסטיים בהעניקו להמונים תקווה אחרת, חדשה, לשיפור מעמדם במקום זו שכוּפּים עליהם אותם ארגונים. היסוד השני הוא ההנחה שתנאי ההצלחתו של המסר החינוכי-הפוליטי הוא שיפור רמת החיים של המוני העם באזור. שיפור זה יחול רק אם ייווצרו מסגרות כלכליות משקיות רחבות יותר, ולכן ארגון אזורי של שיתוף פעולה בין המדינות ושל פעילות על-לאומית הוא התשובה הממשית היחידה לפונדמנטליזם.³³ פרס צופה למזרח התיכון שתי סכנות קיומיות: האחת – גידול כוחו של הפונדמנטליזם הדתי הקנאי, והשנייה – התפשטות המדבר. הפונדמנטליזם גורם לרצח בני-אדם, והמדבר – להרעבתם. לכן, לדעתו, הדרך להיאבק בשתי התופעות האלה היא בהקמת מפעל מים אזורי גדול-ממדים שיביא את הרווחה הכלכלית לבני-האדם וממילא גם לבלימת האלימות של הקבוצות הפונדמנטליסטיות. כלומר, על-פי המודל של מערב אירופה, שם החלו את התהליך הפדרלי בהקמת הרשות לפחם ולפלדה, במזרח התיכון הוא יתחיל בהקמת רשות המים האזורית.

31. שם, עמ' 126-127. ההדגשה שלי, י"ג.

32. שם, עמ' 61.

33. שם, עמ' 62-63.

היסוד השלישי הוא הביטחון הלאומי: הכנסתם של הנשק האטומי ושל כלי שיגורו, הטילים, למזרח התיכון מסכנת את קיומם של עמי האזור. לכן, כדי להתגבר על הסכנה עצמה יש ללכת בדרכן הרציונלית של המעצמות הגדולות, שלא הסתפקו בהיווצרותו של מאזן האימה ביניהן אלא 'הבינו שיש צורך במסגרת משותפת לצמצום סכנת הכליה ההדדית, כך צריך להיות במזרח התיכון'. כלומר, לא די בהקמת מסגרת אזורית, רשות המים, כדי להפריח את החיים באזור, אלא יש להקים גם מסגרת פוליטית מוסכמת כדי למנוע את השמדתם של חיים אלה.

היסוד הרביעי שעליו מבסס פרס את תפיסתו הוא דמוקרטיה. לטענתו, 'המזרח התיכון זקוק לדמוקרטיזציה כאוויר לנשימה', לא רק בשל הממד הערכי שלה, כההליך להבטחת חופש לאדם וחירות אזרחית, אלא גם ככלי לשמירה על השלום ולסילוק גורמי התססה פונדמנטליסטיים. לדעתו יש קושי אזורי אובייקטיבי לבסס משטר דמוקרטי במדינות האזור, ששולטים בהן רודנים ותנועות פונדמנטליסטיות. לכן, לא הניסיון לעצב דמוקרטיה בכל מדינה לעצמה אלא דווקא 'מסגרת אזורית-קהילתית תבטל חלק מהנימוקים שבקיום מתחים צבאיים ותסייע לתהליכי הדמוקרטיזציה, גם בשיתוף הבינ-אזורי'.

מן המעגל האזורי עובר פרס לדון במוקד המקומי: 'רעיון המסגרת האזורית מותנה בהצלחת תהליך השלום הישראלי-ערבי. ליתר דיוק, המסגרת האזורית תיכון בשלב מקביל של תהליך שלום דו-שלי. השלב הראשון של תהליך זה הוא שלב ביניים, או שלב מעבר, שבו הביטחון נתפס כגורם הדומיננטי'. בשלב זה תוקם אוטונומיה פלשתינית אשר, לדבריו, לא תהיה 'בנויה על מפת קבע, אלא על לוח מועדים, הכוונה היא לערוך מסע מאקלים אחד לאקלים חדש ושווה'. וכאן צץ המשורר החבוי במדינאי המפוכה. פרס ממשיך את המצב המדיני על-פי אמרתו של משורר אמריקני, ולפיה 'מוזח הוא "גשר מתוסכל". עד כה היו מוזח ישראלי ומוזח פלסטיני. הפעם הכוונה היא להקים גשר', שבתקופה של זמן מוגדר יחבר את שני המזחים. ואולם, מבחינתו של פרס הראליסט, מדובר במעין גשר צבאי צף לצליחת מכשולי מים, ורק בתום מצב המלחמה ייבנה הגשר הקבוע. כך, 'על פני גשר הזמן של האוטונומיה', לפי הגדרתו, 'יוכלו שני הצדדים להתקדם לקראת הסדר הקבע המיוחל'. השלב השני הוא השלב המכריע בתהליך השלום, ובו מהות השלום היא הגורם הדומיננטי. השיקולים העיקריים בשלב זה הם 'בניית מערכת יציבה של יחסי שכנות טובה, למען שמירת השלום והביטחון ואיסוף פרי ההילולים של השכנת השלום – השגשוג, הפיתוח, הרווחה, השלווה, לכל אדם, לכל עם, לכל האזור כולו'.³⁴

הגשר הצף בהסדר הזמני הוא קודם-כול הניסיון לפתור את בעיית הפליטים הפלשתינים, ניסיון שבלעדיו לא תיתכן שום התקדמות לקראת בנייתו של גשר השלום הקבוע, שיקשר בין האינטרסים הצודקים והסבירים של שני הצדדים. מבחינתו של פרס, הצדק והסבירות קשורים זה בזה לבלי הפרד, באופן שעשיית צדק לצד האחד לא תגרום עוול וסבל נוסף לצד האחר. כוונתו היתה לתביעתם של הערבים להעניק זכות שיבה לפליטים, תביעה שאינה

34. שם, עמ' 64. ההדגשות שלי, י"ג.

מתקבלת על דעת היהודים מבחינת הצדק וההיגיון הקיומי הלאומי וגם המדיני. עיקר הקושי בעיניו הוא בעיית הפליטים, שאת פתרונה מנחה עקרון הצדק ההדדי המכתיב את המדיניות האפשרית לשני הצדדים. לדעתו, מבחינה מעשית, הדרך לפתרון היא תלת-שלבית: השלב הראשון הוא שיפור איכות החיים של תושבי מחנות הפליטים; השני הוא עבודות שיקום הסביבה ובניין תשתית כלכלית בריכוזי הפליטים; והשלישי – בניין שכונות וערים חדשות במקום המחנות. כלומר, פרס מניח מראש כי פתרון כולל לבעיית הפליטים יימצא במסגרת המדינית הירדנית-פלשתינית שתקום בעתיד. עם זאת הוא קובע כי 'לקראת שלב הסדר הקבע יש מקום לדון ולהגיע למדיניות מוסכמת לגבי איחוד משפחות משני צידי הקו'.³⁵ כלומר, ההדדיות תבטא גם בהסכמתה של ישראל לאפשר למספר אזרחים לנוע בשני הכיוונים – לישראל וממנה.

הפתרון ההדרגתי שפרס מציע לבעיית הפליטים קשור בהקמת מסגרת מדינית קונסטитуטיבית-ירדנית-פלשתינית. בדומה לקודמיו במחשבה המדינית הציונית הציע פרס לירדנים ולפלשתינים את המבנה הפדרטיבי השוויצרי. הואיל והיה מודע לשאיפתם של הפלשתינים לריבונות מדינית, הודרו להבחין בין פדרציה לקונפדרציה: בפדרציה מקור הסמכות הריבונית הוא במרכז המבנה הפדרלי, ואילו בקונפדרציה מקורה במרכיביו. לכן, בקונפדרציה 'מידת העצמאות של היחידות האזוריות רבה מן המקובל בפדרציה, אולם בדיוק כמו בפדרציה מסורים הביטחון הלאומי ויחסי החוץ לידי השלטון המרכזי בלבד'.³⁶ וכרוב המדינאים בעלי הנטיות האוטופיות בתנועה הציונית, להוכחת דבריו הוא מסתמך, כמובן, על המקרה של שווייץ. זאת ועוד, יצוין כי כבר בשנות השבעים ראה פרס את התהליך הבלתי-ימנע של איחוד מדינות אירופה בקהילייה כלכלית ומדינית משותפת, תוך כדי שמירת הזהויות ההיסטוריות הקבוצתיות האתניות והתרבותיות של העמים השונים החיים באירופה המערבית והמאוחדים מבחינה מדינית במסגרת קונפדרטיבית.

את המבנה הקונפדרטיבי מציע פרס כחלופה לרעיון המדינה הפלשתינית העצמאית, שמפניה הוא חושש בשל הנימוקים הבטחוניים הידועים. הוא מתנגד לגזירת גבולות נוקשים-קבועים בין יחידות מדיניות לפני ההסדר הסופי, ולפיכך, לדעתו, האזור זקוק ל'גבולות רכים': 'גבול "רך" פירושו גבול פתוח לתנועה. שיקולים של חולין וטעמים שבקדושה מחייבים את תושבי ארץ הקודש – ירדנים, פלסטינים וישראלים – לאפשר תנועה חופשית של בני אדם, של רעיונות ושל חומרים. מבחינה כלכלית [...] זו הדרך היחידה להתגבר על בעיית המים, ייצורם וחלוקתם, בשיטה הוגנת, בין כל הצדדים'. זאת, לדעתו, הדרך הנכונה וההכרחית לפתח חקלאות מתוחכמת ותעשייה שתהיה מסוגלת להתחרות בשוק העולמי.³⁷

35. שם, עמ' 164.

36. שם, עמ' 152.

37. שם, עמ' 148.

לדעת פרס, הפיתוח הכלכלי תלוי במבנה המדיני, ולהפך. הוא סבור כי את ההסדר המדיני הרצוי יש לבסס על 'גבולות רכים' שיאפשרו תנועה דינמית דו־צדדית של סחורות, של פיננסים ושל רעיונות בין המדינות. כדי שתנאים אלה יתמששו, הוא טוען, יידרש בעתיד מבנה מדיני פדרלי אזורי דו־קומתי: 'קונפדרציה ירדנית־פלסטינית מבחינה פוליטית, ומבנה "בנלוקסי" ירדני־פלסטיני־ישראלי מבחינה כלכלית'.³⁸

כמו אליאב, גם פרס, האופטימיסט הבלתי־נלאה, האמין כי דווקא הפתרון של הקמת מדינה פלשתינית קטנה ועצמאית במסגרת הפדרציה הירדנית־פלשתינית רחבת־הידיים מבחינה טריטוריאלית יתקבל על דעת רוב הפלשתינים לאחר תהליך של שכנוע והפנמה. הוא היה משוכנע כי פתרון כזה יהיה מוסכם גם על רוב הישראלים, משום שהוא דוחה לחלוטין את האפשרות המאיימת של הקמת המדינה הפלשתינית.

עם תוכניות אלה התהלך פרס בסוף שנות השמונים ובתחילת התשעים. אולם בכך לא תם תהליך התפשרותו המדינית עם המציאות ההיסטורית. לקראת סוף שנות התשעים, לנוכח התגברות כוחה של התנועה הלאומית הפלשתינית, הוא הגיע אל השלב השלישי במסעו למציאת פתרון לסכסוך היהודי־ערבי. הראשון היה 'הפשרה הפונקציונלית'; השני – הקונפדרציה האזורית; והשלישי, הנוכחי – הקמת מדינה פלשתינית ריבונית. אומץ לבו של פרס – האומץ לשנות את עמדותיו המדיניות ולקבל פתרון שבעבר נראה לו מסוכן מאוד, הקמת מדינה פלשתינית – נובע מן האופטימיזם האוטופי שלו, הנעוץ עמוק במורשתה החברתית של תנועת העבודה הישראלית שבתוכה צמח וממנה בא. כלומר פרס, כמו אליאב, מאמין בפיתוח כלכלי וברווחה חברתית אשר ישפיעו על האזור כולו ובסופו של דבר ירגיעו את המתחים בין העמים ויביאו לשלום קבע ביניהם.

אפשר אפוא לראות בשלושת ספריו – כעת – מחר (1978), המזרח התיכון החדש (1993) ובראשית חדשה (1998) – מעין תוכנית מדינית־אוטופית המשתנה במעגלים הולכים ומתרחבים, מן הבעיה המקומית אל השאלה האזורית וממנה אל החזון הגלובלי, המוצג בספר האחרון בטריולוגיה זו. הספר שזור בהגיגים פילוסופיים ופואטיים המכוונים אל הפרישה מן העבר וקוראים להתכוונות מוחלטת אל העתיד, והוא מסתיים במשפט הממצה את המסר המובע בו: 'אנו וקוקים לאידיאולוגיה חדשה, או לפחות לאוטופיה חדשה'.³⁹

אין זה מענייני כאן לדון בחזונו האולטרה־מתוחכם של פרס במובן הכלכלי והטכנולוגי ובמהותו הפוסט־מודרנית. עם זאת, רצוני להעיר כי אף שהספר אינו נוגע במישרין לסכסוך הלאומי במזרח התיכון, הרי הרעיון הפדרלי לא נעלם ממנו אלא להפך, הוא אף מתחזק בו. שכן פרס קורא לקונגלומרטים הכלכליים הגלובליים הענקיים להוביל את החברה אל העידן החדש באמצעות החידושים הטכנולוגיים המדהימים והרחבת אפשרויות ההשכלה העומדות לפני בני הנוער; והלוא חברות ענק אלה הן ביסודן מוסדות פדרליים המאחדים בתוכם תחומי ידע ועשייה שונים.

38. שם, עמ' 150-151.

39. פרס, בראשית חדשה, עמ' 202-203.

הפדרליזם החדש: אריה לובה אליאב ושמעון פרס

בכך הגיע שמעון פרס לתפנית נוספת בחיפושיו אחר דרכים להסדרת הסכסוך המזרח-תיכוני. החזון הכלכלי הגלובלי, על מאפייניו הפדרליים, הביא אותו גם אל המסקנה בעניין הדרך להסדר המדיני במזרח התיכון. הוא הסיק כי הסדרים כלכליים קודמים להסכמים מדיניים. לפיכך הוא מציע 'כאן ועכשיו' מעין פדרליזם חדש, שאפשר, לדעתו, לכנותו 'הסכם פונקציונלי-עקיף'⁴⁰ בעל ממד גלובלי. לפי רעיון זה, הואיל ומדינת ישראל לבדה לא תהיה מסוגלת לשאת בנטל הכלכלי של שיקום חיי הפליטים הפלשתינים ובמימון מפעלי פיתוח אזוריים, הרי הקהילייה האירופית, בתמיכתה של ארצות-הברית, תהיה חייבת לקבל עליה משימה זו. פרס מציע אפוא כי הקהילייה האירופית תצרף אל מסגרתה את מדינת ישראל, את מדינת פלשתיין ואת ממלכת ירדן. הוא משוכנע כי הסדר מעין זה יקל מאוד את החלוקה הטריטוריאלית בין המדינה הפלשתינית ובין מדינת ישראל ויקטין במידה ניכרת את ההוצאות הצבאיות של מדינות האזור. עקב כך ייווצר כר נרחב, מזרח-תיכוני, לפעילות הכלכלית.

אין לראות ברעיונו החדש של פרס מעין 'אוטופיה וירטואלית' במובן עולמי. הואיל והדברים הושמעו בפומבי, אין ספק כי הוא דן בהם בשיתותיו עם חלק ממנהיגי אירופה, אשר לא דחו את הרעיון על הסף. ובכך שבנו אל הראליזם האוטופי, לפחות במחשבה המדינית הציונית.⁴¹

סיכום

לסיכום ראוי לומר כי תפיסותיהם הפדרליות של אריה אליאב ושמעון פרס מוכיחות את רציפותה של מחשבה פוליטית זו בתנועת העבודה יותר מכל מפלגה אחרת בתנועה הציונית. לדוגמה, תוכניתו הפדרלית של זאב ז'בוטינסקי⁴² משנת 1940, שהציעה להעניק זכויות תרבותיות ומעמד פוליטי לאומי מפליגים למיעוט הערבי במדינה היהודית, לא היה לה המשך אצל יורשיו הרעיוניים במדינת ישראל, ודווקא יורשיו הרעיוניים של בן-גוריון – אליאב ופרס – המשכו לטוות אותה. תופעה זו אינה מקרית. היא נובעת מאופיין הרעיוני ומתרבותן הפוליטית של שתי התנועות. לרוביזיוניזם היתה תפיסת עולם אוטופית, שהאמינה ביכולת לכפות את הרצון הלאומי על המציאות מכאן ואילך; ואילו תנועת העבודה צעדה במסלול הראליזם האוטופי, בהכרה שאין מגוס מהתפשרות עם המציאות של 'כאן ועכשיו'.

40. שיחה עם שמעון פרס, 1.2.2004. וראו גם: שמעון פרס, עם הרצל לארץ חדשה, תל-אביב 1999, עמ' 93.

41. ראו בעניין זה מאמרו של אמנון רובינשטיין 'מה זה "להשתלב באזור"', הארץ, 24.2.2004. המאמר סוקר את הדיונים שהתנהלו בכנס שנערך בהרצליה בינואר 2004 בעניין שילובה של ישראל בקהילייה האירופית. לפי הכתוב במאמר, שרי החוץ של גרמניה, בלגיה, איטליה וספרד תמכו ברעיון זה, כל אחד בדרכו.

42. ראו בספרי מדיניות ודמיון, עמ' 71-79.

עוצמת התחושה המדינית של 'כאן ועכשיו' היא המסבירה גם את נקודות המוצא השונות של אליאב ושל פרס בעת הצטרפותם אל 'המירוץ הפדרלי'. אליאב הקדים במחשבה זו את פרס בשלוש-ארבע שנים, והסיבה לכך נעוצה, לדעתי, לא רק באופיים השונה אלא גם במסלולי הפעילות והקידום שלהם בתנועת העבודה. פרס, שהיה זמן קצר חבר קיבוץ והחל את דרכו בארגון תנועת נוער, הפך עד מהרה לאיש הממסד הפוליטי שהשתתף בעיצוב המדיניות של מדינת ישראל. ואילו אליאב, אף שמעולם לא היה איש ההתיישבות השיתופית, הקדיש את רוב חייו הציבוריים לבניין חברה מבראשית (כמו במפעלי ההתיישבות שעמד בראשם) או להקמתה מחדש (כמו במפעלי השיקום שניהל בארצות אחרות). כלומר, אליאב הוא בעל נטיות אישיות וניסיון מעשי קונסטרוקטיביים יותר מפרס, ואילו זה האחרון, נטיותיו והתנסויותיו הן יותר פוליטיות. תכונה זו היא המסבירה את העובדה שאליאב קדם לפרס בהגיית הרעיונות הפדרליים. אולם בכך מתמצה ההבדל ביניהם, ואילו ההבדל בין גישותיהם הפדרליות היטשטש במרוצת הזמן.

'ההסדר ההדרגתי' שהציע אליאב לכוונן בין ישראל לפלשתינים ולירדן לא היה שונה בהרבה מן 'ההסדר הפונקציונלי' שהציע פרס. שניהם שאפו להסדר קונפדרטיבי כלכלי ופוליטי על בסיס אזורי, ושניהם הגיעו לבסוף אל המסקנה כי אין מנוס מהקמת המדינה הפלשתינית העצמאית, שממנה חששו מאוד ושאת הקמתה ניסו למנוע באמצעות תוכניותיהם המדיניות בתחילת 'המירוץ הפדרלי' שלהם, שלושים שנה קודם לכן.

שני האישים הגמישו את תוכניותיהם וריסנו את תקוותיהם מן העבר בכל הנוגע להסדר הסופי באזור. כיום מציע פרס מעין 'פדרליזם עקיף' – שוק מזרח-תיכוני משותף כשלוחה של הקהילה האירופית, שאליה יצורפו בהסדר מיוחד ישראל, פלשתיין וירדן; ואילו אליאב, בשלב זה, נסוג עוד יותר מתוכניותיו המדיניות האוטופיות ההתחלתיות. הוא סבור כי לא יהיה הסדר בין היריבים באזור לפני שיוכרע הפונדמנטליזם המוסלמי ההרסני. הניצחון על הפונדמנטליזם יבוא, לדעתו, רק בעקבות פעולות שתנקוט קואליציה גלובלית של המעצמות הגדולות המתקדמות והרציונליות: ארצות-הברית, אירופה המאוחדת, רוסיה, סין, הודו ויפן. בד"בכד עם מאבק זה נגד הפונדמנטליזם יתפתח התהליך הטכנולוגי שישחרר בהדרגה את החברה האנושית מתלותה באנרגיית הנפט, בהמירו אותה באנרגיה סולרית. התפתחות זו תחליש את כוחן המדיני של המדינות המוסלמיות מפיקות הנפט, ועקב כך תתמתן התנגדותן לעצם קיומה של ישראל באזור המזרח התיכון. לדעתו, שני תהליכים ממושכים אלה – מיגור הפונדמנטליזם המוסלמי והחלפת מקורות האנרגיה – יובילו בסופו של דבר להסדר קונפדרטיבי כלכלי ולאחר מכן אפילו מדיני בין ישראל לבין הפלשתינים וירדן. אליאב אף אינו מוציא מכלל אפשרות שבעתיד תקום פדרציה פלשתינית-ירדנית, כפי שהציע לפני שלושים שנה. במילים אחרות אפשר לומר, לדעתי, כי בעוד פרס מדבר על 'פדרליזם עקיף', אליאב מציע 'פדרליזם מושהה'.⁴³

43. שיחה עם אריה אליאב בתאריך 20.1.2004.

הפדרליזם החדש: אריה לובה אליאב ושמעון פרס

אפשר אפוא לסכם ולומר כי השינויים שחלו במחשבתם המדינית של שני אישים אלה בשלושים השנים האחרונות הם עדות נחרצת לעוצמתן הדו־משמעית של התפוכות המדיניות שגרמו לאכזבות הפוליטיות של כל אחד מהם. אולם בו בזמן, דווקא משום תהפוכות אלה, לא נואשו השניים מן האפשרות שבעתיד יתממש החזון המדיני והכלכלי הראליסטי־האוטופי שלהם.